

Світлій пам'яті професора,
д.і.н. Сарбея Віталія Григоровича
присвячується

КИЇВСЬКІ ШУЛЬГІНИ: НАЦІОНАЛЬНО РОЗДІЛЕНА РОДИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

“Належність до того чи іншого народу до цього часу розглядали під знаком кровної родини...”

Але ось в Україні вийшло якось інакше. Тут люди забули зв'язок кровної єдності. Вже давно помітили дивне явище: ...Василь Віталійович Шульгін — переконаний росіянин. А Олександр Якович Шульгін, його племінник (двоюрідний) — щирий українець (один із “секретарів українського уряду”)...”

(Родственники // Киевлянин. — 1917. — 28 ноября).

Київ 19—початку 20 ст. — ось історичне тло, на якому розгорталася родинна драма Шульгіних, така схожа на драму багатьох інших, українських за походженням, відомих родин, розділених на ворогуючі табори становленням українського національного відродження.

Шульгіні: Віталій Якович та Яків Миколайович, Василь Віталійович та Олександр Якович... Одна родина, два національних самовизначення, два світогляди, дві мети, що однаково потребували майже жертвовного, до самозречення, служіння.

На початку 1850-х років у родинній садибі на розі Караваєвської та Кузнечної вулиць (тепер — Льва Толстого та Горького) Шульгіні мешкали великою патріархальною родиною, разом та у злагоді (1). А за кілька десятиліть у родині сталися такі глибокі зміни, що, згадуючи багато років по тому свого двоюрідного дядька Василя Віталійовича, Олександр Якович Шульгін писав: “Батько його не знав, не знав і я, хоч ми не раз у пресі між собою полемізували...” (2). Та й чи могли знати один одного Василь Віталійович — одна з найбільших і найяскравіших постатей у російському націоналістичному русі та Олександр Якович — свідомий український націоналіст і перший міністр закордонних справ УНР.

Досі ще не з'ясовано походження київських Шульгіних. Автори, залежно від того, про представників якої гілки (з російською чи українською самоідентифікацією) Шульгіних вони писали, вважали і родину Шульгіних російською або українською за походженням. Спроби Р. Г. Красюкова пов'язати київських Шульгіних зі старою, власне російською, дворянською родиною Шульгіних не мали успіху: київські Шульгіні вперто не приєднувалися до жодної відомої гілки Шульгіних російських (3).

Олександр Оглоблин у генеалогічній студії “Предки Олександра Яковича Шульгіна” на підставі аналізу спогадів останнього та історичних джерел другої половини 18 ст. схилився до лівобережно-українського походження київських Шульгіних і вважав дуже вірогідним, що “київські Шульгіни — це нащадки старого Хорольського міщанського (чи міщансько-козацького) роду” (4).

Сам Олександр Шульгін у спогадах так описував походження та появу Шульгіних у Києві: “Родина Шульгіних оселилася в Києві десь на початку ХІХ століття. Звідки вона прийшла? На жаль, гаразд не знаю, але, певне, вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині. Але це все більш мої здогади. Первісне прізвище було начебто Шульга, себто “лівша”. ...Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер “дворянство” та, певно, від того часу став “Шульгіним”. Він купив собі досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної. За моєї пам’яті стояв на розі гарний білий будинок з зеленим бляшаним дахом, а поруч другий — менший, що виходив на Кузнечну вулицю. В тій же садибі на Караваєвській стояла кам’яниця з трьох чи чотирьох поверхів, збудована для редакції, та, певно, й друкарні, відомої російської монархічної газети «Киевлянин»”. (2, с. 227). У листі до Оглоблина Олександр Шульгін дещо доповнив відомості про свого прадіда Якова (Гнатовича?) Шульгіна, зазначивши, “що був він військовим офіцером в інтендантстві” (4, с. 71).

В біографічному начерку про життя Віталія Яковича Шульгіна зазначено, що батьки його належали до середнього чиновницького кола, умови якого перекидали людей з міста в місто, з місцевості в місцевість залежно від випадковостей примхливої службової долі. Закинувши родину Шульгіних з Калуги в Ніжин, долі цій бажано було влаштувати їх у Києві якраз тоді, коли молодий Шульгін досягав віку, придатного для навчання (1, с.1). Відомості про службу Якова Шульгіна офіцером в інтендантстві якраз добре і пояснюють оце “перекидання” родини з міста у місто. Оскільки Віталій Якович Шульгін, як відомо, у 1833 р. пішов навчатися до І-ї Київської гімназії, то можна зробити висновок, що він разом з батьком та старшим братом Миколою оселився у Києві або наприкінці 1820-х років, або на початку 1830-х, що є більш вірогідним.

Загалом про Якова (Гнатовича?) Шульгіна відомо зовсім небагато. Якщо вірити спогадам Володимира Щербини — кузена Якова Миколайовича Шульгіна, дід останнього (навіть чи його міг добре або хоч трохи пам’ятати В. Щербина, який був малим хлопчиком, коли десь у першій половині 1850-х років помер Я. Шульгін) “по розповсюдженому тоді поміж українськими урядниками звичаю, вважав потрібним поросійшити своє прізвище і додав до нього склад “ін”, проте мова російська тяжко йому давалася, і він говорив не інакше,

як по-українськи” (5). Важко вірити у те, що Яків Шульгін, офіцер в інтендантстві, слідував українською мовою, але якщо так було насправді, то це вагомий доказ українського походження київських Шульгіних. А щодо їх можливого козацького, з Полтавщини, коріння та трансформації родинного прізвища, то зазначимо, що за описом Київського намісництва 1781 р. в 1-й Комишанській сотні Гадяцького полку Миргородського повіту були хутори “козака Шульги” та “козаков Шулгов”, які склалися відповідно з 2 та 3 хат (6).

На користь версії про українське (етнічно українське) походження київських Шульгіних красномовно свідчить і той факт, що навіть переконаний російський націоналіст Василь Віталійович Шульгін вважав себе не великоросом, а малоросом — “русским Малой Руси” й добре усвідомлював свою національну приналежність до доволі чисельного селянського населення, яке, з точки зору офіційної на той час доктрини про єдність російського народу, теж розглядалося як “русское”. Навіть у запереченні факту існування окремого українського народу Василь Шульгін не стільки приховував, скільки підкреслював своє українське походження, коли писав у 1919 р. в “Киевлянині”: “Якби я повірив в існування українського народу, то як його вірний син (ким же мені і бути, як не українцем, якщо існує український народ !) я вимагав би для свого народу самостійного державного існування. Якщо я цього не роблю, то зовсім не тому, що на Україні немає промисловості або що Москві треба мати вихід до Чорного моря, а тому, що ніякого українського народу ніколи не існувало і не існує й тепер” (7).

Першою знаменитістю в родині Шульгіних був професор загальної історії Київського університету, редактор і видавець найтиражнішої газети Південно-Західного краю “Киевлянин” Віталій Якович Шульгін (1822—78) (8). Народився він у Калузі, де у той час служив його батько. Дитинство в Ніжині, куди переїхала родина з Калуги, закарбувалося на все життя Віталія Яковича страшною фізичною вадою — внаслідок необережності няньки у хлопчика сталося викривлення хребта, він став горбатим, що значною мірою визначило його життєвий шлях. У 1833 р. В. Я. Шульгін почав відвідувати 1-у Київську гімназію, після закінчення якої у 1838 р. вступив на філософський факультет Київського університету. Під час навчання виявив неабиякі наукові здібності, особливо в царині загальної історії. Близько закінчивши у 1842 р. Київський університет, В. Я. Шульгін почав свою педагогічну діяльність з посади викладача історії у 2-й Київській гімназії. У 1845 р. молодий педагог отримав запрошення читати історію в Інституті шляхетних дівчат, а з 1849 р. одночасно займав і

посаду інспектора інституту, фактично керуючи усім учбовим процесом. У тому ж році В. Я. Шульгін отримав місце ад'юнкта на кафедрі загальної історії у Київському університеті і протягом 13 років (1849—62) викладав загальну історію — від давньої до нової. Екстраординарний професор В. Я. Шульгін мав величезну популярність серед слухачів як блискучий лектор-художник, кредо викладання історії якого було: “Якомога менше голих чисел та безособових імен і якомога більше живих людей”.

Славу В. Я. Шульгіну принесли талановито і яскраво написані ним три підручники: з давньої (1856), середньої (1858) та нової (1862) загальної історії, які впродовж кількох років були прийняті більшістю середніх учбових закладів Російської імперії, як чоловічих, так і жіночих. Вони витримали відповідно 6, 8 і 7 видань. Змушений за сімейними обставинами залишити на початку 1863 р. Київський університет, В. Я. Шульгін прочитав низку публічних лекцій з нової історії, які мали не менший успіх серед сучасників, ніж виступи відомих театральних та музичних діячів.

Останню частину свого життя (1864—78) В. Я. Шульгін присвятив заснованій ним за підтримки місцевої адміністрації газеті “Киевлянин”, видавцем і редактором якої він був до самої смерті. Оголошуючи про вихід газети, В. Я. Шульгін писав, що редакція “виходить прямо з аксіоми: “Это край русский, русский, русский”, і під кутом зору цієї незаперечної істини буде висловлювати свій погляд на потреби краю, на взаємовідносини національностей, що його населяють, і на його ставлення до єдиновірної і єдиномовної з ним Росії, якої матір'ю вважається споконвіку головне місто краю — Київ” (3, с. 127).

Зазначений девіз “Киевлянина” у той час по суті означав зовсім не те, що спадає на думку, коли його читаєш сьогодні. Проголошена “русскость” краю насамперед мала на увазі і підкреслювала його польськість, а вже потім тільки постулювала національно-культурно-політичну єдність місцевого корінного (етнічно українського) населення з великоросами під загальною назвою “русского” народу. Ось чому на початковому етапі виходу газети, коли на порядку денному стояло питання про подолання в Південно-Західному краї польської культурно-економічної гегемонії, “Киевлянин” мав підтримку і з боку частини українофільської інтелігенції.

Лише у 1870-і роки “Киевлянин” В. Я. Шульгіна рішуче і послідовно почав виступати проти українофільства, набувши слави відверто українофобської газети. Цей антиукраїнський курс “Киевлянина” призвів до національно-культурного розколу всередині родини Шульгіних, до розриву відносин В. Я. Шульгіна з багатьма його колегами-науковцями і до численних болісних звинувачень на його адресу, далеко не завжди однозначно безпідставних. Про суть конфлікту чита-

емо в апологетичному біографічному нарисі: “В останні роки Шульгіну, як редактору, довелося зазнати нових прикростей з приводу ставлення до “українофільства”. Не поділяючи цих захоплень, ...не усвідомлюючи необхідності штучного творення в Росії другої літературної мови, замість виробленої уже історично, спільним життям і загальними зусиллями всієї Росії, Шульгін звичайно не міг не повставати супроти українофільських тенденцій. На жаль, оскільки у нас звичкою є висувати вперед поліцейські сили, навіть у суто ідейній боротьбі, то противникам доводиться або замовкати, або бути звинуваченими в дуже неприємних вчинках — у зраді та неблагодійності, з одного боку, або в підкупленості і шпигунстві — з іншого. На долю Шульгіна випав, вочевидь, другий тип звинувачень...” (I, с. 18).

Щоб краще зрозуміти всю болісність родинного конфлікту Шульгіних, звернемося до постаті рідного племінника В. Я. Шульгіна — Якова Миколайовича Шульгіна (1851—1911) — відомого українського педагога та громадського діяча (9). Син старшого брата В. Я. Шульгіна — Миколи, Я. М. Шульгін народився у Києві в родинній садибі Шульгіних. Батько Якова Шульгіна служив у канцелярії київського генерал-губернатора і, на відміну від молодшого брата, був осторонь культурно-громадських процесів у Києві. Яків Миколайович майже не пам'ятав батька, який помер від сухот, залишивши братові на виховання сина і три дочки. Середню освіту Я. М. Шульгін здобув у 2-й Київській гімназії (1862—68), яку закінчив із золотою медаллю. У 1868—74 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, де на формування його національної орієнтації вирішальний вплив мали Володимир Антонович та Михайло Драгоманов. Після закінчення університету близько двох років провів за кордоном, де підтримував тісні стосунки з М. Драгомановим. Повернувшись до Києва, деякий час завідував іноземним відділом газети “Киевский телеграф”, що належала українофільській інтелігенції. Я. М. Шульгін був активним членом “Старої громади” у Києві.

Наприкінці 1870-х років переїхав до Одеси, де працював учителем гімназії. У 1879 р. Я. М. Шульгіна було заарештовано за національно-культурну діяльність і заслано на чотири роки до Сибіру. Повернувшись із заслання, перебував “під наглядом”, що автоматично позбавило його можливості займатися педагогічною та науковою діяльністю. Змушений був давати приватні уроки, працювати в управлінні Південно-Західної залізниці та тривалий час (1894—99) — контролером Державного банку у Єлисаветграді. Тільки у 1899 р. отримав дозвіл зайняти посаду учителя в приватній київській гімназії Валькера, а згодом — учителя 1-ї гімназії, на якій і залишався до самої смерті.

Я. М. Шульгін був дійсним членом НТШ у Львові, членом Історичного товариства Нестора-літописця та членом-засновником і, в перші роки, секретарем Українського наукового товариства у Києві.

Конфлікт між В. Я. Шульгіним та Я. М. Шульгіним, між дядьком і племінником, стався десь у першій половині 1870-х років. Зазначимо, що Віталій Шульгін був більше, ніж просто дядьком, він замінив йому померлого батька і докладав усіх зусиль, щоб дати найкраще виховання його дітям. Після смерті брата він пристрасно і платонічно покохав братову дружину, а після її раптової і передчасної смерті все тепло свого почуття переніс на її дітей (власних дітей він не мав до 1864 р.) (1, с. 8—9). Я. М. Шульгін мав значно більше підстав стати ідейним спадкоємцем В. Я. Шульгіна, ніж його рідний син Василь, якому ще не було і року, коли помер його батько. Проте так не сталося.

Причину родинного розриву слід шукати в різкому загостренні стосунків між Віталієм Шульгіним та київськими діячами українофільської орієнтації, особливо М. Драгомановим — найкращим його учнем. В. Я. Шульгін був одним із фундаторів Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, його дійсним членом (з 13 лютого 1873 р.), та через незгоди як особистого, так і ідейного характеру з більшістю членів відділу, що займали виразну українську позицію, почав проти них газетну кампанію, яка значною мірою спричинилася до переслідування владою М. Драгоманова, закриття відділу, з якого В. Я. Шульгін вийшов ще 8 квітня 1875 р., та до репресивних заходів щодо українства взагалі (10).

У цій ситуації Я. М. Шульгін, ставши на бік М. Драгоманова, зробив свій принциповий вибір на користь українства і змушений був розірвати стосунки з дядьком, якого глибоко поважав і якому був вдячний до кінця свого життя. Про це йдеться у спогадах О. Я. Шульгіна: “На старість батько дуже жалкував, що розірвав з тим, кому він був стільки зобов’язаний, і прямо мені це говорив. А маленький портрет Віталія Шульгіна з його сутулою постаттю, голеним обличчям і шапкою волосся на голові, завжди висів над столом батька, де б він не був” (2, с. 230). Навіть незадовго до своєї смерті Я. М. Шульгін, за свідченням В. Щербини, глибоко переживав розрив, що стався між ним і дядьком багато років тому. “Мені довелось почути від нього, — згадував В. Щербина, — добре слово про В. Я. вже під час останньої хвороби Я. М.” (5, с. 5). Усе своє загалом нещасливе життя Я. М. Шульгін із завзятістю романтичного альтруїста присвятив справі українського національного відродження і залишився назавжди “євангельським юношею”, як його колись напрочуд влучно назвав М. Драгоманов за вчинок, який сам промовляє за себе: отримавши у спадок від покійної матері 12000 карбованців (золотом), молодий тоді ще Я. М. не менше 10000 віддав М. Драгоманову на укра-

їнські школи, а згодом дозволив їх використати останньому на видання у Женеві "Громади" (2, с. 231).

Наступне покоління Шульгіних — Василь Віталійович, з одного боку, а Олександр, Володимир та Микола Яковичі, з іншого, були відданими продовжувачами справи своїх батьків, а тому прірва між двома гілками однієї родини настільки збільшилася, що будь-яке примирення між ними, особливо через несумісну національну самоідентифікацію, стало неможливим.

В. В. Шульгін

Василь Віталійович Шульгін (1878—1976) увійшов в історію як спритний політик, талановитий публіцист, блискучий мемуарист і, головне, — один з лідерів російського націоналізму, який значною мірою був в Україні рухом етнічних українців з російською національною самоідентифікацією — захисників офіційної доктрини про єдність російського народу (20). Народився В. Шульгін у Києві. Закінчив 2-у Київську гімназію, а у 1900 р. —

юридичний факультет Київського університету. Політичною діяльністю зайнявся під час революції 1905—07 рр. Був обраний членом 2-ї, 3-ї та 4-ї Державних дум від Волинської губернії. Член фракції правих, потім — націоналістів ("руських"). В. Шульгін був співробітником "Киевлянина", а з 1913 р. — його редактором і видавцем. Переконаний антисеміт і принциповий противник українського національного духу, В. Шульгін, однак, у 1913 р. виступив у "Киевлянині" проти фальсифікованого судовою владою процесу Бейліса, а з утворенням у Думі в серпні 1915 р. прогресивного блоку, одним з ініціаторів якого він був, висловився за припинення репресивної практики уряду щодо української культури. "Якщо українцям неодмінно хочеться створювати свою культуру — нічого з цим не поробиш, нехай пробують, — писав у жовтні 1915 р. В. Шульгін у "Киевлянині". — Ми не можемо, не силуючи сумління, побажати їм успіху, але ми вважаємо, що державна влада вчинить мудро, якщо надасть їм повну свободу робити їх невдячну справу" (12).

2 березня 1917 р. як член Тимчасового комітету Державної думи В. Шульгін разом з О. І. Гучковим приймав у Пскові від Миколи II історичний документ про зречення з престолу. Влітку 1917 р. очолив у Києві "Внепартийный блок русских избирателей", який одразу став у непримиренну опозицію до Центральної Ради. У січні 1918 р. як керівник блоку був обраний єдиним депутатом від Києва на Всеукраїнські установчі збори, які так і не були зібрані (13). 3 серпня 1918 р. подав київському губернському старості "мотивовану" відмову від українського громадянства (14).

В. Шульгін був одним з ідеологів "білого" руху, творцем у Києві конспіративної організації "Азбука", яка проводила оперативну

розвідувальну роботу на користь Добровольчої армії. Мав величезний вплив на формування політики командування Добровольчої армії щодо України. Протягом 1918 р. видав у Києві три випуски збірника "Малая Русь", які з позиції "малорусизму" розглядали історію та сучасність українського питання. Захищаючи теорію про єдність російського народу, В. Шульгін все ж таки яскраво виявляв свій місцевий патріотизм, підкреслюючи, що "малороси більш росіяни, ніж великороси, що наш край найдавніше джерело і розсадник російської культури" (15). Змушений у 1920 р. залишити батьківщину, В. Шульгін до 1944 р. перебував у еміграції. Із зайняттям Югославії радянськими військами був заарештований і вивезений до Радянського Союзу. Після звільнення у 1956 р. мешкав у Володимирі, займаючись літературною працею і залишаючись при своїх колишніх поглядах на українське питання.

Зовсім інакше, хоча й не менш драматично, склалося життя двюрідного племінника В. Шульгіна — Олександра Яковича Шульгіна (1889—1960) (16). О. Шульгін народився в с. Софіному Хорольського повіту Полтавської губернії в родинному маєтку Устимовичів. По матері — Любові Миколаївні (у дівочтві — Устимович) був поріднений з багатьма найславетнішими козацько-старшинськими родами України: Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами, Апостолами... З третього класу відвідував 1-у київську гімназію, яку закінчив із срібною медаллю у 1908 р. Своє українство публічно виявив ще у 1906 р., коли ініціював подання гімназичній дирекції вимоги про необхідність викладання української мови. У 1908 р. вступив на природничий факультет Петербурзького університету, та через два роки перевівся на історико-філологічний факультет. Закінчивши у 1915 р. університет, О. Шульгін залишився у ньому асистентом і в Петербурзі зустрів Лютневу революцію 1917 р. Наприкінці березня О. Шульгін приїхав до Києва як делегат українських організацій Петербурга. У Києві молодий амбіційний політик швидко здобув визнання, вершиною якого була посада заступника (15.06—1.07.1917), а згодом (1.07.1917—26.01.1918) — генерального секретаря міжнаціональних справ у Кабінеті прем'єра Центральної Ради В. К. Винниченка. За гетьманату — співробітник міністерства закордонних справ, а з липня 1918 р. — посол Української держави у Софії. З 1919 р. О. Шульгін — член різних дипломатичних місій УНР, а згодом — УНР в екзилі. У 1926 р. був призначений міністром закордонних справ УНР в екзилі й керував її зовнішньою політикою (1926—36, 1939—40, 1945—46). Після закінчення Другої світової війни присвятив себе науковій праці: був засновником і довголітнім головою Українського академічного товариства у Парижі (1946—60), ініціатором утворення і віце-президентом Міжнародної вільної академії у Парижі (1952—60).

Попри непримиренні ідейні розходження, Шульгіних двох гілок

все ж таки єднало якесь, хоча й слабке, родинне почуття. Не можна не помітити шляхетності у їхніх стосунках між собою, хоч ті стосунки й обмежувалися полемікою в пресі, чи згадками на сторінках мемуарів. Наприклад, коли у грудні 1917 р. похитнулися в Генеральному секретаріаті позиції О. Шульгіна через його зовнішньополітичну орієнтацію на країни Антанти, В. Шульгін опублікував у "Киевлянині" статтю "Лебедина пісня", у якій у завуальованій формі співчутливо поставився до свого племінника (17). У свою чергу, О. Шульгін через багато років у спогадах, згадуючи протиріччя між своїм батьком та його дядьком, а також між собою і В. Шульгіним, писав: "Батько ненавидів Віталія за його погляди, і певно Віталій йому платив тим самим. Особисто ж, обминаючи їхні діаметрально протилежні погляди, думаю тепер, що обидва були шляхетними людьми, і Василь теж по-своєму" (2, с. 230).

Ідеалістично-шляхетними були й молоді представники родини Шульгіних — брати у третіх: Володимир Якович (1894—1918) та Василь Васильович (1899—1918), які так до болю схоже склали голови, захищаючи Київ та переконання свої і своїх батьків. В. Я. Шульгін у складі студентського допоміжного куреня відчайдушно, але марно намагався зупинити наприкінці січня 1918 р. під Крутами російських більшовиків-червоногвардійців, що сунули на фактично беззбройний Київ (18). А 19-річний В. В. Шульгін, поставлений разом з чвертю сотні таких само молодих "руських" добровольців з "Орденської дружини" захищати Київ з боку Петропавлівської Борщагівки від військ Директорії, отримав кулю прямо в серце 14 грудня 1918 р., продовжуючи виконувати "обов'язок", коли вже скрізь припинилася боротьба і все було скінчено (19).

Лише смерть могла об'єднати членів однієї розділеної родини.

Драма родини... Драма України...

1. Віталій Яковлевич Шульгін: Биографический очерк // "Киевлянин" под ред. Віталія Яковлевича Шульгіна (1864—1878): Указатель / Сост. И. П. Новицкий. — К., 1880. — С. 8.

2. Уривки зі спогадів Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 230.

3. Красюков Р. Г. Предисловие к воспоминаниям В. В. Шульгина "1917—1919" // Лица: Биографический альманах. — М.; СПб., 1994. — Т. 5. — С. 124—125.

4. Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 72—73.

5. Щербина В. Памяти Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києве. — К., 1912. — Т. 10. — С. 5.

6. Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 126.

7. Шульгин В. Киев, 16 ноября 1919 г. // Киевлянин. — 1919. — 17 нояб.

8. Загальні біографічні відомості подаємо за виданнями: Виталий Яковлевич Шульгин: Биографический очерк // "Киевлянин" под редакцией Виталия Яковлевича Шульгина (1864—1878). — С. 1—19; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884) / Под ред. В. С. Иконникова. — К., 1884. — С. 760—777; Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — Т. 40, кн. 79. — С. 4—5.

9. Загальні біографічні відомості подаємо за виданнями: Щербина В. Вказ. праця. — С. 5—13; ЕУ: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1984. — Т. 10. — С. 3903.

10. Див. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадянських рухів на Україні 1860—1870-х рр. — Х.; К., 1930. — С. 14, 53, 61—62, 75—76, 106—109, 226, 233—234, 274, 298, 330.

11. Загальні біографічні відомості подаємо за виданням: Кирьянов Ю. Шульгин Василий Витальевич // Политические партии России: Конец XIX—первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996. — С. 709.

12. Шульгин В. Неблагодарное дело // Киевлянин. — 1915. — 23 окт.

13. Москвич А. Г. Несколько слов о выборах в Украинское Учредительное собрание // Малая Русь. — К., 1918. — Вып. 3. — С. 52.

14. Отказ от украинского гражданства // Голос Киева. — 1918. — 4 авг.

15. Шульгин В. По телеграфу из Петрограда // Киевлянин. — 1917. — 13 юн.

16. Загальні біографічні відомості подаємо за виданнями: Жуковський А. Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 13—37; Чмырь С. Шульгин Александр Яковлевич // Политические партии России: Конец XIX—первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996. — С. 707—709.

17. Шульгин В. Лебединая песнь // Киевлянин. — 1917. — 17 дек.

18. Крашенінніков С. Пам'яті Володимира Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 78.

19. "Они не получили приказания" // Киевлянин. — 1919. — 1 дек.